

УДК 368.212

Стецюк В. М.,*кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Національного університету харчових технологій,***Толстенко О. Ю.,***кандидат економічних наук*

ОСОБЛИВОСТІ ОБОВ'ЯЗКОВОГО МАЙНОВОГО СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ ЕВОЛЮЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто історію виникнення, етапи розвитку та проблеми здійснення обов'язкового майнового страхування. Визначено сутність та роль обов'язкової форми організації страхового захисту майна.

Ключові слова: страховик, страхувальник, страхова сума, об'єкт страхування, страховий платіж.

Rассмотрены история возникновения, этапы развития и проблемы осуществления обязательного имущественного страхования. Определена сущность и роль обязательной формы организации страховой защиты имущества.

Ключевые слова: страховщик, страхователь, страховая сумма, объект страхования, страховой платеж.

Examined the history of origin, states of development as well as problems of realization of obligatory property insurance. Determined main points and role of obligatory model of organization of insurance protection of property.

Key words: insurer, insurant, sum insured, object of insurance, insurance payment.

Постановка проблеми. Теорія і практика страхування визначає дві форми організації страхування – обов'язкову і добровільну. Відповідно до цього, одні види страхування називаються обов'язковими, а інші – добровільними. Такий поділ ґрунтується на різній юридичній природі форм страхування. Обов'язкове страхування виникає з огляду на закон, а добровільне – на основі договорів між страховиком і страхувальником. При обов'язковому страхуванні принцип обов'язковості однаково розповсюджується на страхувальника і страховика. Це означає, якщо на майно розповсюджується дія закону про обов'язкове страхування, то фізична чи юридична особа, якій належить це майно, зобов'язана його застрахувати, тобто виступити у ролі страхувальника. Своєю чергою, страховик, який має відповідну ліцензію, зобов'язаний застрахувати таке майно. Однак на сучасному етапі розвитку страхової системи потребують дослідження проблеми обов'язкового страхування в частині його майнових видів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у розвиток теорії організації страхування внесли видатні наукові діячі та практики страхової системи В. Д. Базилевич, М. С. Клапків, Є. В. Коломін, С. С. Осадець, Т. А. Ротова, С. К. Ревечук, А. О. Таркуцяк, В. В. Шахов та інші українські й зарубіжні вчені. Проте недослідженими залишаються питання розвитку обов'язкового майнового страхування в сучасних умовах економічного розвитку.

Мета дослідження. Дослідити класичну теорію форм організації страхування, розкрити її суть та на основі еволюції історичного досвіду показати можливі напрямки організації обов'язкового майнового страхування на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Обов'язкове страхування використовується як засіб захисту державної і приватної власності від наслідків негативних подій, а також примушує приймати необхідні міри для забезпечення і боротьби з стихійними лихами. Довгострокова практика поєднання обов'язкової і добровільної форми страхування цілком відповідає інтересам сучасного суспільства та його громадян. Однак обов'язкове страхування має широкі перспективи розвитку завдяки можливості подальшого зростання страхового забезпечення за об'єктами, вдосконалення системи страхових тарифів. Йому властиві певні ознаки, які суттєво відрізняють його від добровільного страхування.

По-перше, обов'язкове страхування завжди є всеохоплюючим. Так, у радянські часи за основним видом обов'язкового страхування – окладним страхуванням – страхувальниками згідно з законом були всі колгоспи, а також громадяни, які мали майно, що підлягало обов'язковому страхуванню. Застрахованими були усі об'єкти цього виду (наприклад, у господарствах громадян – всі будівлі, певного віку велика рогата худоба, коні, вівці, кози, свині). Такому страхуванню непритаманна вибірковість ризиків, властивих тому чи іншому виду добровільного страхування.

По-друге, розмір страхового відшкодування встановлюється чинним законодавством. Страхувальник не може вибирати страхову суму. Тому обов'язкове страхування щодо розміру страхового забезпечення є нормованим. Норми можуть бути виражені в грошових одиницях стосовно певної групи однорідних об'єктів. Наприклад, у колгоспах будь-якої місцевості кожна голова племінної великої рогатої худоби у віці понад 1 рік страхувалася в сумі 80 крб, 1 га озимої пшениці – 40 крб і т. д. Такі норми на-

зивалися абсолютними. Використовуючи їх, страховик не враховував індивідуальної вартості кожного об'єкта.

Існував й інший вид норм забезпечення, за яких страхова сума залежала від вартості цього об'єкта. Наприклад, будівлі в колгоспах страхувалися у повній їх вартості і, відповідно, норма забезпечення в цьому випадку дорівнювала 100% вартості будівель. Продукція, сировина і матеріали, а також племінна худоба в колгоспах страхувалися на 80% їх вартості. Норми страхового забезпечення, виражені в певному відсотку від вартості такого виду однорідних об'єктів, називаються відносними.

По-третє, обов'язкове страхування є безстроковим видом страхування та діє безперервно. Кожен громадянин був страхувальником до тих пір, поки у його власності перебував будинок, корова чи інший об'єкт обов'язкового страхування. Відповідальність страховика не обмежувалася певним періодом, наприклад, календарним роком, а договір не переривався щодо кожного об'єкта.

По-четверте, відповідальність з обов'язкового страхування виникає автоматично. Страхування кожного об'єкта не залежить від виконання страхувальником будь-яких формальних вимог. Наявність об'єкта, що підлягає обов'язковому страхуванню, є підставою для того, щоб він був застрахованим. Наприклад, будівлі в господарствах громадян вважаються застрахованими з моменту їх побудови, велика рогата худоба – з дня досягнення нею шестимісячного віку.

Звідси можна дійти висновку, що все майно, яке підлягає страхуванню згідно зі страховим законодавством, повинне бути застрахованим. Таким чином, стосовно обов'язкового страхування поняття “підлягає страхуванню” і “застраховано” збігаються.

Крім того, відповідальність страховика не залежить від виконання зобов'язання страхувальника щодо оплати страхових платежів. Інколи в умовах тимчасового дефіциту фінансів у страхувальника або з вини страхових агентів деякі господарства вчасно не сплачували належних платежів. Однак страхування їх майна здійснювалося автоматично, а страховик продовжував нести відповідальність на загальних підставах.

У радянські часи існувало два види обов'язкового страхування [6; 7]:

- обов'язкове окладне страхування;
- обов'язкове страхування пасажирів у дорозі.

Перший вид страхування стосується майнового страхування, другий – особового. Термін “окладне” страхування вперше з'явився в земському обов'язковому страхуванні, коли існували дворові і будинкові норми забезпечення, які встановлювалися певною мірою на комплекс всіх забудов двору (господарства) або на забудови певного господарського призначення (амбари, погребі, забори і т. д.) незалежно від їх фактичної вартості. Вважалося, що цими нормами споруди “обкладалися”, звідки і виникла назва самого страхування. страхова премія за цим видом страхування також називалася “окладом” (сплатити оклад означало сплатити страховий платіж). Цей вид страхування займав перше місце за кількістю страхувальників, сумою страхового забезпечення і одержаних страхових платежів.

Страхувальниками були колгоспи і громадяни. Відтак обов'язкове окладне страхування розповсюджувалося як на державну, так і на приватну власність.

Обов'язкове страхування пасажирів у дорозі розповсюджувалося на пасажирів далекого пересування при користуванні залізничним, водним, автомобільним і повітряним транспортом. Такі пасажирів були застраховані від нещасних випадків у дорозі, які призвели до смерті пасажирів або одержання ним постійної втрати працездатності.

Чинне страхове законодавство від 7 квітня 1864 р. надало земствам право проводити страхові операції на селі, встановивши лише загальні положення. Закон передбачав не тільки добровільне, але й обов'язкове страхування. Обов'язковому страхуванню підлягали всі сільські будівлі, як приватні, так і громадські, що знаходилися в межах селянських поселень.

На власників будівель покладался обов'язок страхування їх у будь-якій страховій організації в сумі, не нижче встановлених Законом норм забезпечення. Якщо будівлі виявилися незастрахованими, то вони підлягали обов'язковому (окладному) страхуванню в земстві. З обов'язкового окладного страхування відповідальність страховика виникала автоматично з дня побудови будівлі і не залежала від сплати страхових платежів.

Земства самостійно встановлювали норми забезпечення:

- одні земства – за ознакою господарського призначення будівлі;
- другі – залежно від виду будівельного матеріалу;
- треті – вводили загальні норми на всі споруди двору.

Досить різноманітними були і тарифні ставки. Техніка страхування характеризувалася крайньою примітивністю. Деякі вдосконалення її відбулися лише після введення інституту страхових агентів, яким було надано можливості укладати договори обов'язкового страхування.

Страхового поля однієї губернії було недостатньо для утворення міцної фінансової бази земського страхування. Тому Закон 1902 року надав земствам право укладати між собою договори про взаємне страхування, що призвело до заснування “Земського страхового союзу”.

Земське страхування, яким керували поміщики і дворяни, носило яскраво виражений класовий характер. Це проявлялося в прагненні земств обмежити сферу обов'язкового страхування з його високими тарифами і недостатнім розміром страхового забезпечення – лише страхуванням будівель сільського населення. При цьому земства встановлювали дуже низькі тарифні ставки з добровільного страхування будівель у поміщицьких маєтках. Останні страхувалися тільки в добровільному порядку і на пільгових умовах. Земське страхування не було перешкодою для акціонерних страхових підприємств. Якщо будівлі були застраховані в будь-якій страховій організації в добровільному порядку, то вони вже не підлягали земському обов'язковому страхуванню.

У 1913 р. на долю земств припадало 16,8% від загальної суми одержаних страхових платежів. У 20-ті роки ХХ ст. була проведена націоналізація страхової діяльності. В 1918 р. була утворена Рада з питань страхування. Це було початком перебудови страхової системи, державної монополізації страхування. У 30-х роках значного розвитку одержало обов'язкове окладне страхування – основний вид страхування на селі. До кінця 1929 р. обов'язкове окладне страхування усіх видів майна було розповсюджене на всій території СРСР: застраховано 96,7% від загальної кількості сільських дворів, 80% голів великої рогатої худоби, 85% поголів'я коней і 81% посівних площ [4].

Цей вид страхування розвивався не лише за рахунок охоплення великої території, але й за рахунок нових видів майна і збільшення обсягу страхової відповідальності. Так, страхування зернових культур від граду було доповнено страхуванням всіх сільгоспкультур від більшого спектру ризиків, страхування майна від вогню – страхуванням у межах більшої страхової відповідальності. Сума страхового забезпечення за всіма видами обов'язкового страхування значно зросла.

До 1929 р. в обов'язковому страхуванні сільськогосподарських будівель від вогню застосовувалися тверді норми забезпечення: кожна будівля відповідної категорії (будинок, погріб, сарай і т. д.) страхувалися в однаковій страховій сумі, незалежно від їх вартості. При встановленні твердих норм доводилося орієнтуватися на вартість найменш цінних будівель. З 1929 р. були введені дольові норми, які визначалися в певному відсотку до дійсної вартості будівель, що в подальшому дозволило збільшити суму страхового забезпечення до повної вартості будівель.

У 1929 році було введено обов'язкове страхування майна державних установ, підприємств і організацій, які перебували на госпрозрахунку або на місцевому бюджеті, професійних і інших громадських організацій, а також акціонерних товариств без участі іноземного капіталу. Оцінка майна, оформлення страхування, а також ліквідація збитків були дуже спрощеними [4].

Облік об'єктів окладного страхування було покладено на виконкоми волосних рад, які за рішенням урядів союзних республік повинні були займатися і збором страхових платежів. Таким чином, функції дільничних агентів Держстраху були дуже обмежені, а роль місцевих органів влади в страховій справі значно зросла.

Колективізація сільського господарства вимагала змін в організації страхування, за яких воно могло сприяти організаційно-господарському зміцненню колгоспів. Відповідно, змінилися тарифні ставки з обов'язкового окладного страхування стосовно соціальних груп страхувальників: у 1930 році ставки на страхування майна колгоспів були значно знижені порівняно з їх розміром, передбаченим для приватних господарств. Крім цього, колгоспи одержали низку інших переваг: для них встановлювався більш широкий перелік об'єктів, підвищений обсяг страхової відповідальності і розмір забезпечення, пільги з оплати страхових платежів.

Кооперативні страхові організації, в яких раніше страхувалося майно колгоспів, у 1930 р. були ліквідовані. Суттєві зміни відбулися і в сфері страхування майна державних, кооперативних і громадських організацій. Податкова реформа 1930 р. уніфікувала обов'язкові платежі цих організацій і вони були включені в податок з обороту. В 1931 р. поруч із зменшенням переліку майна, яке підлягало страхуванню, було встановлено два види обов'язкового страхування цього майна [7]:

1. Страхування без оплати страхових платежів (за рахунок державного бюджету).
2. Страхування із оплатою платежів.

Страхуванню за рахунок бюджету підлягало майно державних промислових підприємств районного і сільського значення, комунальних підприємств, кооперативних організацій (за винятком житлових кооперативів) і соціально-культурних закладів, які перебували на фінансуванні з місцевого бюджету. Страхування із стягненням страхових платежів розповсюджувалося на майно професійних та інших громадських організацій, державних домових трестів і житлової кооперації.

Великі зміни відбулися в діяльності апарату страхування. У 1930 р. був повністю ліквідований низовий апарат Держстраху – агентства; всі функції в галузі сільського страхування були передані місцевим фінансовим органам, незабаром були ліквідовані республіканські правління і обласні (крайові) контори Держстраху. Страхові операції всередині держави покладалися безпосередньо на Народний комісаріат фінансів СРСР і його органи.

У 1933 р. при Народному комісаріаті фінансів було утворено Головне управління Держстраху СРСР. Правління Держстраху, яке до цього здійснювало страхові операції, пов'язані насамперед із зовніш-

ньою торгівлею, було ліквідовано, і його функції перейшли до Головного управління Держстраху. У 1936 р. був введений інститут страхових агентів.

Постановою Ради народних комісарів СРСР від 3.02.1938 р. “Про державне страхування майна підприємств, установ і організацій” було розширено перелік майна, яке підлягало страхуванню, і введено страхування тільки зі сплатою платежів. Ця постанова ввела обов’язкове страхування усього державного жилого фонду, а також державного майна, зданого в оренду чи в інше користування окремим особам або приватним організаціям.

Верховна Рада СРСР від 4.04.1940 р. прийняла Закон “Про обов’язкове окладне страхування”, який значно розширив застосування цього виду страхування і підвищив його економічну значимість. Закон значно підвищив норми забезпечення зі страхування тварин і сільськогосподарських культур у колгоспах: великої рогатої худоби, коней і верблюдів – у середньому – вдвічі; овець – у середньому – на 50%; свиней – на 33%; сільгоспкультур – у середньому – більш ніж на 20%, причому технічних і спеціальних (хлопок, тютюн, махорка і т. д.) – у два рази. Страхування в повній вартості розповсюджувалося на всю племінну худобу колгоспів (не тільки велику рогату худобу і коней, а і на верблюдів, ослів, овець і свиней) [4].

Значно підвищилися і норми забезпечення з страхування тварин у господарствах громадян (ВРХ – у середньому на 86,6%). Були переглянуті тарифні ставки за кожним видом обов’язкового окладного страхування.

Змінився порядок надання пільг за страховими платежами. Виконкомом районних рад надано право за поданням органів Держстраху частково або повністю звільнити від сплати страхових платежів окремі господарства громадян.

Завдання подальшого розвитку державного страхування в післявоєнний період вимагали організаційного зміцнення системи органів страхування. Положення про державне страхування, затверджене ще в 1925 році, застаріло і не відповідало не тільки новим завданням, але і фактичній структурі страхових органів, їх функціям і правам. Відповідно в 1948 р. було затверджено “Положення про Головне управління державного страхування СРСР і його органи (Держстрах СРСР)” і низку законодавчих актів з питань державного страхування. Було передбачено джерела формування ресурсів Держстраху СРСР, обсяг і порядок утворення запасного фонду, розподіл прибутку. Підвищувалася роль страхових інспекцій [5]. На практиці державне страхування до 1956 р. частково розповсюджувалося і на державне майно.

Система обов’язкового окладного страхування будівель, обладнання, інвентаря, транспортних засобів, сільськогосподарської продукції (урожай і інші види продукції), матеріалів і племінної худоби, передбачаючи забезпечення цих об’єктів у повній вартості, створювала колгоспам гарантію відновлення знищених цінностей, реальні умови для безперервного і безперебійного сільгоспвиробництва. Економічний розвиток переважної кількості колгоспів залежав від результатів головної галузі колгоспного виробництва – рослинництва. Тому система страхування сільськогосподарських культур мала для колгоспів велике значення. Однак рослинництво виявилось забезпеченим обов’язковим страхуванням лише частково. Загальна сума забезпечення з обов’язкового окладного страхування всіх сільгоспкультур у колгоспах у 1958 р. становила лише 14,6% вартості врожаю, розрахована за державними закупівельними цінами. Особливо низький розмір забезпечення був із страхування зернових посівів.

Недостатніми виявилися і норми забезпечення з обов’язкового окладного страхування сільськогосподарських тварин. Рівень забезпечення з обов’язкового окладного страхування сільгоспкультур і тварин не відповідав умовам розвитку колгоспного виробництва, повноцінно не захищав економіку колгоспів від впливу рушійних сил природи – стихійних лих і нещасних випадків.

З метою подальшого підвищення значення обов’язкового окладного страхування, підвищення рівня страхового забезпечення Президія Верховної Ради СРСР від 07.12.1959 р. видала Указ “Про часткові зміни Закону про обов’язкове окладне страхування від 04.04.1940 р.”. Відповідно розмір забезпечення з обов’язкового окладного страхування сільгоспкультур підвищено до 40% середньої вартості врожаю, розрахованої за державними закупівельними цінами. Розмір страхової суми (в крб.) на гектар кожної культури встановлювався Радою міністрів автономних республік, виконкомом крайових і обласних рад. Таким чином, і за нового порядку страхування зберігався принцип нормування страхових сум на гектар сільськогосподарських культур. Розмір страхової суми на гектар, як правило, визначався для кожного району залежно від рівня середньої трьохрічної врожайності. Для всіх колгоспів цього району страхові суми на гектар посіву кожної сільгоспкультури були однаковими незалежно від врожайності в кожному колгоспі. Загальна страхова сума з обов’язкового окладного страхування сільгоспкультур у колгоспах збільшилася з 14,6 до 40% вартості врожаю, тобто в 2,7 разів. Гектар озимої пшениці, наприклад, раніше страхувався в середньому за 10 крб, а за нових умов – становив 41 крб, соняшника – 66 крб (замість 8) і т. д. [6].

Страхове забезпечення з обов’язкового окладного страхування племінних тварин в колгоспах і всіх тварин у населення підвищилося до 40% середньої вартості тварин відповідного виду. Так, зі страхування великої рогатої худоби в колгоспах суми забезпечення на одну тварину зросли в середньому з 60 до 80 крб, свиней з 15 до 25 крб. Страхові суми з страхування тварин у господарствах громадян підвищилися ще в більшій пропорції [3]. Указом передбачено, що належні колгоспам трактори, двигуни,

сільськогосподарські машини й обладнання, автомобілі та інші механізовані засоби транспорту можуть бути застраховані тільки в добровільному порядку.

Значні зміни внесені в тарифи обов'язкового окладного страхування. Ці зміни мають два напрями:

Приведення загального рівня тарифів зі страхування об'єктів цієї категорії відповідно до рівня виплат страхового відшкодування за окремими союзними республіками.

Підсилення диференціації тарифів із страхування певних об'єктів.

При цьому права Рад міністрів союзних і автономних республік, крайвиконкомів і облвиконкомів щодо територіальної диференціації тарифних ставок повністю збережені.

У результаті обліку рівня виплат страхового відшкодування за останні роки загальний рівень тарифних ставок з обов'язкового окладного страхування майна колгоспів у цілому в СРСР був знижений на 23%, в т. ч. зі страхування ярих зернових посівів – на 33%, льону і коноплі – на 40%, свиней – на 35%, коней – на 22%, будівель, продукції – на 44%. Рівень виплат страхового відшкодування зумовив необхідність деякого підвищення тарифних ставок із страхування озимих зернових посівів, садів, виноградників, а також великої рогатої худоби, овець і кіз.

Більш глибока диференціація тарифних ставок за союзними республіками і видами майна спрямована на забезпечення рентабельності обов'язкового окладного страхування, його фінансової стійкості в кожній союзній республіці. Це особливо важливо в зв'язку із здійсненням принципів господарського розрахунку в страхуванні саме в кожній республіці, а не тільки в цілому в СРСР.

Суттєві зміни системи добровільного майнового страхування, яке доповнювало обов'язкове окладне страхування, внесені постановою Ради міністрів СРСР від 11.12.1959 р. "Про добровільне страхування майна колгоспів і населення". Відповідно, добровільне страхування сільгоспкультур і тварин, домашньої птиці, пухнастих звірів повинно здійснюватися, виходячи з їх вартості за закупівельними, а не роздрібними цінами. Частина вартості цього майна з врахуванням розміру забезпечення з обов'язкового страхування за вказівкою міністерства фінансів СРСР може бути залишена на відповідальності страховальника. Додатково до обов'язкового окладного страхування введено також добровільне страхування будівель, належних громадянам на правах приватної власності. Будівлі можуть бути застраховані в межах різниці між 80% їх оцінки для добровільного страхування і їх ж оцінкою для обов'язкового окладного страхування.

Водночас прогнозувалися декілька варіантів подальшого розвитку обов'язкового страхування:

1. Здійснювати оцінку будівель у цінах, що діють.
2. Обов'язковим окладним страхуванням охопити 75-80% повної вартості будівель і відмінити добровільне страхування.
3. Частина повної вартості будівель (50%) страхувати в обов'язковій формі, а другу частину (30%) – в добровільній.

Змінено порядок використання і розміри відрахувань від страхових платежів на фінансування запобіжних заходів. Відрахування здійснювалися не тільки від платежів обов'язкового окладного страхування, але й від платежів за всіма видами добровільного страхування. Розмір відрахувань 8-10%. Суми відрахувань використовувалися як на фінансування заходів із запобігання пожеж і падіння худоби та боротьби з ними, так і заходів із запобігання загибелі і пошкодження сільгоспкультур.

Висновки. Отже, дослідивши розвиток обов'язкового страхування за період радянської доби, бачимо гнучку урядову політику в реформуванні системи обов'язкового страхування, чому, на жаль, в сучасних реаліях увага не приділяється. На сучасному етапі розвитку страхової системи України і, особливо, в цей час, у період прийняття нового проекту Закону України "Про страхування", необхідно спрямувати усі зусилля на відродження та удосконалення обов'язкового страхування, враховуючи його всеохоплюючий характер та безперервність, і тільки на цій основі впроваджувати обов'язкове страхування в нашій країні.

Література:

1. Базилевич В. Д. Страхова справа : [монографія] / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич [5-те вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 351 с.
2. Верховна Рада України // Законотворча діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/index.html>.
3. Законодавство України про страхування: збірник нормативних актів. – К.: КНТ, 2003. – 260 с.
4. Історія страхування : [підручник] / С. К. Реверчук, Т. В. Сива, С. І. Кубів, О. Д. Вовчак. – К. : Знання, 2005. – 213 с.
5. Клапків М. С. Витоки національного страхового ринку України : [монографія] / М. С. Клапків, Ю. М. Клапків. – Тернопіль : Карт-бланш. – 2003. – 275 с.
6. Шахов В. В. Введение в страхование : учебное пособие / В. В. Шахов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 1999. – 288 с.
7. Шахов В. В. Страхование : [учебник для вузов] / В. В. Шахов. – М. : Страховой полис, ЮНИТИ, 2003. – 311 с.